

UDK 811.163.6'367

Andreja Žele

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

POSEBNE ZMOŽNOSTI SLOVENŠČINE ZNOTRAJ GLAGOLSKO- UDELEŽENSKEGA RAZMERJA

Namen prispevka je predstaviti pojav ergativnosti v slovenščini in tudi z vidika drugotne oz. netipične ergativne jezikovnosistemske ureditve in ergativne stavčne zgradbe povedi opozoriti na pomembnost udeleženskih vlog oz. t. i. globinskih sklonov in na diatezne zmožnosti slovenščine sploh.

Ključne besede: ergativni sklon, ergativna stavčna zgradba, sestavljeni udeleženec, udeleženska vloga, diatezne zmožnosti

The article aims to shed light on the concept of ergativity in Slovene. It also points out the importance of the participant roles and/or the so-called deep cases and diathetic capabilities of Slovene in general from the standpoint of the secondary, i.e., non-typical, ergative language system and ergative sentence structure.

Keywords: ergative case, ergative syntactic structure, complex participant, participant role, diathetic capabilities

Zdi se smotrno še/tudi z vidika drugotne ergativne jezikovnosistemske ureditve in ergativne stavčne zgradbe povedi opozoriti na pomembnost udeleženskih vlog oz. t. i. globinskih sklonov in hkrati na diatezne zmožnosti slovenščine. T. i. ergativna zgradba stavčne povedi, lastna sicer neindoevropskim jezikom, namreč odkriva še drug vidik ubesedovanja istih vsebin; primerjalna obravnava imenovalniško-tožilniškega sistema z absolutivno-ergativnim sistemom pa dodatno razkriva površinsko-globinska razmerja med udeleženci tako v stavčni povedni kot v besedilu. Kaže se tudi, da se možnost izražanja različne stopnje vršilskosti lahko povezuje tudi z možnostjo ergativne skladnje v indoevropskih jezikih.¹

Ergativnost in slovenščina

Lastnosti ergativnosti oz. ergativnega vidika oblikovanja povedi so lahko znakovni tudi v slovenščini.²

¹ Prav znotraj razmerja zgradba – pomen je strukturalizem pomaknil v ospredje tudi zanimanje za neindoevropske jezike. S tvorbo-pretvorbni pristopom se je dodal še pojav t. i. globinske skladnje z globinskimi skloni oz. sklonskimi pomeni Ch. J. Fillmore. O smiselnosti pogleda na slovenščino tudi z vidika ergativnosti oz. ergativne zgradbe povedi pa me je prepričal članek M. Kačiča (1996) Ergativnost i hrvatski jezik.

² O ostankih ergativnosti v določenem jeziku lahko govorimo vzporedno z ohranjanjem leksikalnih razlik neprehodnosti in prehodnosti. Skladenjska definicija ergativnosti pa osebek prehodnega dejanja pojmuje drugače kot osebek neprehodnega dejanja oz. predmet prehodnega dejanja enako kot osebek

Ergativni vidik uvaja t. i. ergativno skladnjo (GOLDEN 2001: 232), ki postavlja v osrednjo udeležensko vlogo z dejanjem prizadetega udeleženca – ta je obglagolska stalnica oz. absolutni udeleženec v t. i. absolutnem sklonu (absolutivu), ki je imenovalnik. Pri absolutivno-ergativnem sistemu je prevladujoč globinskoskladenjski vidik, ki se prvenstveno omejuje na določanje udeleženskih vlog oz. udeleženskih ali pomenskih sklonov. Primerjalno sta med imenovalniško-tožilniškim in absolutivno-ergativnim jezikovnim sistemom obvezna imenovalnik in absolutiv in zato obravnavana kot jedrni stalnici, medtem ko sta tožilnik in ergativ spremenljivki in zato tudi zaznamovana sklona; in po teh zaznamovanih spremenljivkah sta označena dva tipa jezikovnih sistemov – tožilniški jeziki in ergativni jeziki.

Ergativ kot delujoči udeleženec, ki označuje izvor in vršilskost dejanja, nima stalne sklonske oblike; glede na izražanje vršilskosti v različnih jezikovnih sistemih sta torej ergativ (kot globinski sklon) in imenovalnik (kot površinski sklon) v razmerju dopolnilne distribucije, kar pomeni, da je v stavčni povedi delujoči udeleženec ali v ergativu ali v imenovalniku in nikakor ne hkrati v obeh sklonih (ČANIŠVILI 1981: 16, 17).³ Sicer pa ergativna zgradba stavčno poved vršilsko odpira, kar pomeni, da se znotraj stavka lahko preprosto dodaja vršilskost prvega, drugega, tretjega ali katerega drugega reda – lahko govorimo torej kot o neke vrste odprti ergativni zgradbi z različnostopenjsko izraženo vršilskostjo: *Žoga se kotali > Janez kotali žogo > Dejan sili Janeza, da kotali žogo, Sašo spodbuja Dejana, da sili Janeza, da kotali žogo* itd. (HALLIDAY²1994: 172).

Po pričakovanju je tudi v absolutivno-ergativnem sistemu (tako kot v imenovalniško-tožilniškem) vse odvisno od konkretnega uporabljenega ergativnega glagola. Z vidika glagolskega pomena potem govorimo o obvezno imenovalniško izraženem absolutnem udeležencu (v združeni udeleženski vlogi 'prizadetega nosilca dejanja/procesa'; tudi izrazno tožilnik navadno preide v imenovalnik, obratno pa ni mogoče) in o neobvezno izraženem ergativnem/delujočem udeležencu v udeleženski vlogi 'vršilca', ki je navadno izražen s predložnim sklonom (VINCE 2008: 615).

Z vidika ergativnosti oz. ergativne zgradbe je osebek kot stavčnočlenska vloga nerelevanten – osebek kot tipično imenovalniška oblika je namreč aktualen samo znotraj imenovalniško-tožilniškega sistema oz. še pri primerjavi obeh sistemov, ko se imenovalnik in delujoči ergativ lahko funkcijsko prekrijeta v osebkovi vlogi.⁴ Primer izrazijskega mešanja iz tožilniškega in ergativnega jezika je sintagma »ergativni osebek« (LIPOVŠEK 2007), ko so dani zgledi za »posedovano v vlogi ergativnega oseb-

neprehodnega dejanja – v ergativni tipologiji je ergativni stavčni vzorec zgled za glagolsko prehodni stavek, absolutivni stavčni vzorec pa zgled za glagolsko neprehodni stavek. Zmožnost t. i. ergativnih glagolov je, da isto dejanje lahko opišejo s stališča povzročitelja ali s stališča prizadetega, tj. da se lahko uporabljajo prehodno ali neprehodno, npr. *upirati se, zapreti (se), blokirati (se), raziti se, hiteti, eksplodirati, napihniti (se), odtajati (se), razveseliti (se)*; ergativni glagoli imajo v desni vezljivosti lahko prislovna določila, npr. *oditi, izstopiti, vstati, izluščiti se, vzpenjati se, spustiti se, nalepiti/prilepiti se* ipd.

³ Sicer pa delitev sklonov na površinske in globinske potrjuje kategorijo sklona, ki se kot vsaka druga jezikovnosistemska kategorija izraža tako na morfološki in skladenjski ravnini kot na pomenski ravnini.

⁴ Osebek se potrjuje kot slovnično-pomenski sklon in hkrati kot slovnično-pomenska kategorija. Z imenovalniško-tožilniškega vidika ima slovnični imenovalniški osebek kot površinski sklon isto skladenjsko vlogo kot absolutiv oz. absolutni sklon, medtem ko skladenjske vloge neimenovalniškega ali netožilniškega smiselnega/logičnega osebka zaseda ergativ oz. ergativni sklon.

ka«: *Od mrazu ji je pordel nos, Budilka ti zvoni, Tulipani so se nam že razcveteli, Knjige se mu dobro prodajajo, Kolo se mu je pokvarilo* ipd. Pri primerjalni in kontrastivni obravnavi imenovalniško-tožilniškega in absolutivno-ergativnega sistema se pokaže, da osebek kot slovnično-pomenska kategorija povezuje oba sistema; z delitvijo na slovnični osebek, psihološki osebek in smiselni/logični osebek se vzpostavlja razmerje med imenovalniško-tožilniško skladnjo in absolutivno-ergativno skladnjo, tako da se omogoča razmerje med imenovalniškim slovničnim (površinskim) osebkom v imenovalniško-tožilniški skladnji in udeleženskim (globinskim) osebkom v absolutivno-ergativni skladnji, kjer se smiselni/logični osebek izraža z delujočim ergativom, psihološki osebek pa z absolutivom. Načelno lahko govorimo o osebkovo (slovnično) usmerjeni tožilniški skladnji (glede na t. i. slovnični osebek) in o absolutivno (slovnično) usmerjeni ergativni skladnji (zaradi odločilne prevlade absolutiva) (SASSE 1978: 229). Vse navajano samo še potrjuje, da je osebkovo, ergativno in absolutivno skupna pomenska vloga. Z ergativnostnega vidika se torej osebek potrjuje oz. osmišlja zgolj kot globinski sklon s pomensko vlogo in s tem kot ergativni delujoči udeleženec v najširšem smislu, tj. kot udeleženec izvora dejanja, povzročitelja ali vršilca dejanja ali kot nosilca dejanja, ki ga označuje smiselni/logični osebek; tudi po Toporišču (2000: 608) se logični oz. smiselni osebek potrjuje kot edini pravi osebek. Psihološki osebek pa v nasprotju z logičnim osebkom izraža neživo (netvorno) vsebino in je absolutiv oz. absolutni vsebinski udeleženec obvezna vsebinska stalnica v temi ali izhodišču sporočanega.

Absolutiv, ki označuje udeleženca oz. udeležensko vlogo (nosilca ali vsebino dejanja ali prizadeto z dejanjem) pa osmišlja tudi obstoj samotvornega srednjika. Nezamisljiva je vloga srednjika in zmožnosti diateze v posameznem jeziku, tako da lahko celo govorimo o povezavi srednjika in ergativnosti.. Oddaljenost oz. oddaljevanje ergativa kot delujočega/vršilskega sklona od topikaliziranega (imenovalniškega) položaja v neimenovalniške in netožilniške vršilske okoliščine je z vidika neergativnih jezikov delna deagentivizacija (SAAVEDRA 2009: 71, 73).⁵

Pregibni jeziki osebek navadno prepoznavajo v imenovalniku, vendar vlogo sklonil prevzema tudi stalno mesto v stavku, tj. t. i. izhodišče/tema ali topik.

1 Možni zametki ergativnosti v slovenski povedi oz. besedilu

V nadaljevanju bodo obravnavane skladenjskopomenske posebnosti znotraj povedja in udeleženskih razmerij v slovenski stavčni povedi. Treba poudariti, da je potencialna ergativnost vezana na skladenjsko specifiko vsakega jezika posebej.⁶

Pri ergativni skladnji se ne vzpostavlja razmerje tvornik – trpnik, ampak tvornik – antitrpnik v smislu *Meni ga je žal* (< Obžalujem ga). Ergativna zgradba omogoča prvotno osebkovo pomensko vlogo v imenovalniškemu absolutivu in drugotno osebkovo vlogo v predložnem sklonu, manjkraj v tožilniku; primeri kot potrditev ergativne zgradbe in hkrati tudi sestavljene ergativnosti so *Boli me glava, Peče me*

⁵ Topikalizirani imenovalniški položaj navadno zaseda slovnični ali psihološki osebek.

⁶ Iste zgradbe kot v slovenščini so z vsaj t. i. delno ergativnostjo označene v češčini (VONDRAČEK 2006).

pri srcu, Skelijo me oči / Skeli me v očeh (KAČIČ 1996: 292, 297). Iz ergativnostnega vidika so pretvorbno pomenljive tudi istopomenske zgradbe kot *Strah me je / Strašim se / Bojim se, Mraz mi je / Mrazi me / Mrazim se / Zebe me / Prezebam* ipd.

1.1 Posebnosti v povedju

Tu bodo upoštevani samo glagoli, katerih pomenje omogoča eno- ali večvezljivo-stno rabo in se giblje v vzročno-posledičnem razmerju znotraj imenovalniško-tožilniškega razmerja udeležencev; vse našteto (vsaj) nakazuje in omogoča tudi potencialno ergativno zgradbo z možnim prehodom tožilnika v imenovalniški absolutiv:

ajati (Ženske so ajale ('pestovale') otroke > Otroci so ajali ('spali')), bivati (Ti ljudje bivajo ('živijo') umetnost > Umetnost biva ('obstaja') pri njih), Dimnik buha ('meče') dim > Dim buha ('bruha'), Bušknil ('sunil') ga je ven > Bušknil ('hitro odšel') je ven, Buta ('udarja') z vrati : Vrata butajo ('udarjajo'), Kap(lj)a ('daje po kapljicah') zdravilo : Zdravilo kap(lj)a ('pada po kapljicah'), Veter kroži ('obrača') dim : Dim kroži ('se obrača / zavija'), Mati lije ('izloča') solze : Solze lijejo ('se izločajo'), Loputnila ('udarila') je z vrati : Vrata so loputnila ('udarila'), Veter niha ('ziba') vrv : Vrv niha ('se ziba'), Vojne obubožajo ('osiromašijo') ljudi : Ljudje obubožajo ('postanejo revni'), Tone piha ('izloča') toplo sapo : Topla sapa piha ('se izloča'), Tone pljuska ('razliva') mleko : Mleko pljuska ('se razliva'), Otroci polegajo ('tlačijo') travo : Trava plega ('upada'), Prenočevali ('dajali prenočišče') so ga : Prenočeval ('preživljal noči') je pri njih, Prezimijo ('ohranijo čez zimo') zelenjavo > Zelenjava prezimi ('se ohrani čez zimo'), Promovirali ('razglasili') so ga > Promoviral je ('pridobil je doktorski naziv'), Namerno so ga stradali ('postili') > Namerno je stradal ('se je postil'), Starajo ('povzročijo, da zori') sir : Sir stara ('zori'), Strmoglavili ('vrgli') so stari režim > Stari režim je strmoglavil ('je padel'), Gospodinja vre ('intenzivno kuha') juho > Juha vre ('penče narašča'), Mati vzhaja ('povzročiti, da narašča') testo > Testo vzhaja ('se dviga'), V odprtino zadela ('tesno vstavi') smolo > Smola zadela ('tesno zamaši') odprtino, Stacionirali ('namestili') so čete ob meji > Čete stacionirajo (so nameščene) ob meji, Zavibriral ('zatresel') je kitarsko struno > Kitarska struna je zavibrirala ('se je zatresla'), Zorijo ('starajo') sir > Sir zori ('se stara').

Glagoli, ki lahko v osebkovi imenovalniški vlogi vežejo ali vršilca oz. nosilca dejanja ali prizadeto z dejanjem, imajo v svojem pomenju pomensko sestavino 'premikanja', ki zaradi vključenega 'samopremikanja' oz. 'samodelovanja' lahko vzpostavljajo razmerja *Veter giblje/premika veje > Veje se gibljejo/premikajo* (pogovarjalna različica je npr. **Veje gibljejo*). Pri primerih kot *bivati* in *živeti* pa je vključena 'procesualnost', ki pa ni nič drugega kot posplošeno 'premikanje in spreminjanje', npr. *On pač biva svoje življenje neodvisno od drugih – Njegovo življenje pač biva neodvisno od drugih, On živi svojo zgodbo neodvisno od drugih – Njegova zgodba živi neodvisno od drugih* ipd.

Podobna stavčnopovedna razmerja se lahko vzpostavljajo še z glagoli *s se* kot npr. *Amortizirali so stroj : Stroj se je amortiziral, Angažirali so umetnika : Umetnik se je angažiral, Bočili so pločevino : Pločevina se je bočila* ipd.

1.1.1 Ergativnost pri slovenskih glagolih?

Kot osrednja organizacijska prvina je glagol odločilen tudi pri možnosti ali nemožnosti ergativne vloge udeleženca oz. ergativnega sklona in za možnost vzpostavitve ergativnosti sploh. Osnovna lastnost ergativnih glagolov je, da ohranjajo isti skladenjski pomen tako v vezavnem razmerju s predmetom kot samo v prisojevalnem razmerju z osebkom, torej sprememba prehodnosti oz. ukinjanje prehodnosti ne vpliva na njihov pomen (BIBER idr., ³2000: 147). Ergativni glagoli so poznani kot netožilniški glagoli in so hkrati neke vrste prehodni antipasivi oz. antitirpniki – gre za združevanje tvornosti in trpnosti v smislu *Mi smo si pomagali z njim, Stroj se je z našimi močmi spet spraval v pogon, Lovcem je poginil medved, Njemu se poje* (nasproti navadnejšemu *On poje – On poje znane pesmi*) ipd. Neke vrste antitirpnik je dvoumno izražena znana poved *Išče se Urša Plut*, kjer je *se* lahko v vlogi samotvorne povratnega zaimka ali pa v vlogi splošnega vršilca.

Zmožnost ergativnih glagolov, da z istim skladenjskim pomenom združujejo nosilca dejanja in prizadeto z dejanjem, tj. tako prehodno tvorno nosilnost (v imenovalniku) kot neprehodno z dejanjem prizadeto nosilnost (ki iz tožilnika preide v imenovalnik), hkrati potrjuje, da se skladenjskopomensko neposredno ne povezujejo z vršilcem in zato se tudi pretvorbno ergativni glagoli ne morejo posamostaljati iz dejanja v vršilca dejanja, v rabi ne poznamo npr. **prispeteža* (< prispeti), **naraščalca* (< naraščati), **bedeteža* (< bedeti), **podležca* ipd.

1.1.1.1 Tipične pomenske skupine ergativnih glagolov

Med potencialnimi slovenskimi ergativnimi glagoli sta prevladujoči pomenski sestavini 'spreminjanje' in 'premikanje', ki se pogosto tudi medsebojno kombinirata. To sta tudi tipični samodelovalni pomenski skupini v smislu zmožnosti samospremijanja in samopremikanja, kar napoveduje tudi možnost ergativne zgradbe povedi.

Tipsko se potencialni ergativni glagoli tudi v slovenščini (kot npr. v nemščini, angleščini in ruščini) delijo na:

- glagole splošnih sprememb: *zломiti, počiti/uničiti, oblikovati, zdraviti/celiti, topiti/razstopiti/taliti, trgati/raztrgati/(po)vleči, preoblikovati/spremeniti*, vsi prehodni ali neprehodni znotraj istega pomena;
- glagole ravnanja, ki izraziteje vključujejo tudi 'samodelovanje' in 'spreminjanje': *pečti, zagoreti, kuhati/vreti, kuhati/pripravljati, cvreti, vznemiriti ...*;
- glagole premikanja (ki lahko vključujejo tudi ravnanje): *premikati/premakniti, tresti/stresti, pomesti, počistiti, vrteti, korakati, hoditi/prehoditi*;
- glagole premikanja (ki vključujejo tudi prenos koga/česa): *gnati/peljati se, voditi, obrniti (se), preokreniti (se), voziti/goniti, odjadрати ...*

1.1.1.2 Vprašanje upravičenega obstoja medija oz. srednjika

Srednjik je po slovenski slovnični tradiciji tvornik, ki se mu s povratnim *se* odvzema prehodnost – osebkem, predvsem v vlogi nosilca pri dejanju/procesu, se s

povratnim morfemom *se* ob glagolu dodaja še prizadetost z dejanjem, kar je lahko izraženo s samotvornim srednjikom. Pri srednjiku je poudarjena samodejavnost oz. samodelovalnost osebka (BREZNIK 1934: 137) in dejstvo, da osebek hkrati dela in trpi, ga uvršča med tvornik in trpnik (BAJEC idr. 1973: 250). Srednjik se potrjuje kot medstopnja od tožilniškega jezika k ergativni zgradbi in s tem oblikuje razmerje tvornik – trpnik – antitrpnik, ki je skupno obema sistemoma (KAČIČ 1996: 295).

Z vidika srednjika in ergativnosti so aktualni primeri *Noga (se) mu zapleta*, *Jezik (se) mu zapleta*, *S tem fantom si ne morem pomagati* (< *Ta fant mi ne more pomagati*).

1.1.1.3 Prostomorfemski glagoli

Pri glagolih s *se* je, nasproti istoizraznim glagolom brez *se*, poleg 'samopremikanja' poudarjena še katera dodatna razločevalna pomenska sestavina samodelovanja.

Poleg tipičnih parov *premikati* : *premikati se*, *spreminjati* : *spreminjati se* ipd. imamo tudi razmerja tipa *delati* : *delati se* 'pretvarjati se', *igrati* : *igrati se* 'neresno ukvarjati se'. V teh primerih je poudarjeno razmerje 'splošno obvladovanje česa' nasproti konkretni 'aktualizirani dejavnosti', ki jo skupaj z osebkom aktualizira prav *se*, npr. *boksati* : *boksati se*, *drsati* : *drsati se*, *smučati* : *smučati se*, *voziti* : *voziti se*, *zaklinjati* 'rotiti' : *zaklinjati se* 'prisegati' v primerih kot *On boksa za 'obvladuje boks'* (nasproti *Trenutno/Ob sredah se boksa*).

Najtipičnejši zaimenski/zaimkovni morfem je *se/si* z različno stopnjo pomenske izpazjenosti;⁸ visoka stopnja pomenske izpazjenosti omogoča tudi izbirno uporabo, npr. *premisлити se/si*, *upati si/se*. In če predložni morfem z dodatnim pomensko-izraznim izpostavljanjem t. i. vezljivih pomenskih sestavin glagola vezljivost uvaja oz. širi, jo zaimkovni morfem z zasedbo udeleženca – prizadeto/prejemnik oži: *upati v uspeh/na rešitev* – *upati si/se* (*dvomiti o uspehu/rešitvi*), *igrati nogomet s pomarančo* – *igrati se* (*slepe miši z otroki*); glagoli s *se/si* so še v razmerjih *premikati pohištvo po sobi* – *premikati se* (*po sobi*); *privoščiti prijatelju počitnice* – *privoščiti si počitnice*, *seznaniti sodelavca z novostmi* – *seznaniti se z novostmi*, *želeti ljudem srečo* – *želeti (si) pijačo* ipd.

1.1.1.3.1 Onemogočanje ergativnosti

Obglagolska predložna raba ravno zaradi usmerjene predložne prehodnosti onemogoča glagolom enakovredno obojesmerno rabo v smislu možne zamenjave vršilca oz. nosilca dejanja s prizadetim (z dejanjem) v imenovalniški osebki vlogi. Predlo-

⁷ Raba se ob glagolih v teh primerih aktualizira tako osebek kot njegovo dejanje.

⁸ Raba pa potrjuje, da prostomorfemski *se/si* ni nikoli pomensko povsem izpazjen ('povratnost' je stalna sestavina), zato ga glede na njegov (razločevalno)pomenski prispevek k pomenskosestavinskosti glagola delim na a) *se* 'samopremikanja' v *premikati se* (nasproti: *premikati koga/kaj*), *utopiti se* (nasproti: *utopiti koga/kaj*), *zgubiti se* (nasproti: *zgubiti koga/kaj*) ipd., b) *se* 'samodelovanja' v *razdajati se* (nasproti: *razdajati kaj*), *dolgočasiti se* (nasproti: *dolgočasiti koga*) ipd., c) *se* 'stanja (počutja)' v *bati se* (nasproti: *strašiti koga/kaj*), *veseliti se* (nasproti: *raz/veseliti koga*), *jokati se*, *kesati se*, *kujati se*, *naveličati se*, *počutiti se*, *smejati se*, *zdeti se* ipd., č) *se* 'pojavnosti' v *daniti se*, *svitati se*, *temniti se*, *kolcati se* (*komu*), *zehati se* (*komu*) ipd., d) *se* 'splošnovršilske navajenosti/navadnosti' v primerih kot *Tod se hodi na Triglav* ipd.

žni glagolski morfem ukinja glagolsko in stavčno ergativnost s tem, ko uvaja enosmernost glagolskega skladijskega pomena. Predložna usmerjenost glagola namreč zahteva poudarek na netvorni prizadetosti z dejanjem ali ciljnosti, in ne na prizadetem tvornem nosilcu dejanja z možno zamenjavo v osebkovi vlogi.

1) Predložna raba se lahko izmenjuje samo s potencialno neprehodnostjo ali z navadno obvezno prehodnostjo, ki izraža 'vsebino dejanja': *Benti* ('jezi se') *nad sinom* : *Benti* ('preklinja') *sina*, *Igra se* ('kratkočasi/zabava se') *s kartami* : *Igra* ('obvladuje') *karte*, *Igra* ('poskuša') *na tomboli* : *Igra* ('stavi') *tombolo*, *Pridirkati* ('z dirko pripseti') *na prvo mesto* : *Pridirkati* ('doseči') *prvo mesto*, *Sune* ('hipno trzne') *z ного* : *Sune* ('hipno premakne') *nogo*, *Trenirati* ('vaditi') *na parterju* : *Trenirati* ('vaditi') *parter* ipd.

2) Obglagolski predložni morfem se pri določenih glagolih, ki v svoji pomensko-sestavinskosti že vključujejo 'namenskost' ali 'ciljnost', lahko izpušča, npr. *na* in *za*: *čakati (na) vlak*, *gledati (na) oblake*, *igrati (na) piščalko*, *odgovoriti (na) vprašano* : *odgovoriti (na) vprašanje*, *paziti (na) otroke/zdravje*, *pritisniti (na) gumb*, *streljati (na) sovražnika*, *zadeti (na) oviro*; *loviti (za) rokav*, *popasti (za) nogo*, *poterjati (za) denar*, *prositi (za) pomoč*.

3) Včasih določeni udeleženelec lahko nastopa v dveh udeleženskih vlogah, ki se vsaj delno prekrivata oz. vzajemno dopolnjujeta – npr. prizadeto z dejanjem se lahko vsaj delno prekriva z izhodiščnim mestom dejanja ali s ciljem dejanja. Izbira udeležence pa vzvratno vpliva tudi na izbiro določenega glagolskega (skladijskega) pomena v okviru istega glagolskega leksema, npr. *izčistiti* 'odstraniti/očistiti' *madež z obleke* : *očistiti* 'odstraniti' *madež* : *očistiti* 'narediti čisto' *obleko*, *natlačiti jabolka v košare* : *natlačiti košare z jabolki*, *posaditi gredo (z radičem)* : *posaditi radič na gredo*, *natovoriti voz (s pridelki)* : *natovoriti pridelke na voz*, *pripéti slavo/dovolj denarja* : *pripéti do ceste* ipd.⁹

1.2 Posebnosti pri vezljivih udeležencih oz. določilih

Poudarjena je hipervloga absolutiva kot izhodiščne vsebinske stalnice, ki združuje imenovalniško-tožilniško razmerje v smislu nosilstva dejanja in hkrati prizadetosti z dejanjem in tako v izhodišče besedila poudarjeno prenese jedro sporočila.

Potencialna ergativnost znotraj udeleženskih razmerij je neimenovalniška in navadno tudi netožilniška v smislu *Ura bije* ('naznanja') *polnoč* : *Polnoč bije*, *Bobnijo* 'glasno igrajo' *koračnico* : *Koračnica bobni*, *Voda bobni po strugi* : *Struga bobni* ipd.

1.2.1 Posebnosti imenovalniških (osebkovih) in orodniških vezljivih določil

Pri posebnostih, povezanih z ergativnostjo, izhajamo iz teze, da ergativ prvenstveno označuje delujočega udeležence in da je hkrati drugotno/posredno (neimeno-

⁹ V slovensko jezikoslovje je opredeljeno ločevanje med dvojo vezavo (z možnostjo izmenične uporabe dveh različnih sklonov) in dvojnično vezavo (z možnostjo hkratne uporabe dveh sklonov) v začetku 80-ih let prejšnjega stoletja vnesel Janez Dular (1982) in to tudi natančno uporabljal v svojih razpravah; v obravnavi O razvoju predložne rabe v slovenščini pa Irena Pogačnik Orel (1993).

valniško) izražena prehodna tvorjenost vršilca ali nosilca dejanja; ergativ bi z imenovalniško-tožilniškega vidika lahko označevali kot drugotni neimenovalniški osebek, absolutiv pa kot prvotni imenovalniški osebek, npr. *Lovcem je poginil jelen, Lovcem / Pred lovci je pobegnil še zadnji medved, Stroj se je z našimi močmi spet spravil v pogon, Z njim si ne morem nič pomagati*. Ergativ označuje neimenovalniško vršilskost, sicer pa ergativni vidik lahko povezujemo zlasti s pomenskimi vidikom delitve osebkov na slovnični, smiselni, psihološki ipd. Glagolski pomen pa ustvari določeno hierarhijo udeležencev oz. udeleženskih vlog, posledica katere je tudi strukturno-skladenjska hierarhija v besedilu.

Določitve osebkov s stališča besedilne teorije oz. teorije govora so torej drugačne – psihološki osebek je vezan na členitev po aktualnosti, slovnični osebek je vezan na stavčnočlensko členitev, logični osebek pa je vezan na udeleženske vloge. Po Hallidayu (1994: 30, 44, 72, 80, 93, 163–174, 285–286) npr. *Mati* (slovnični osebek) *mi* (logični osebek) *je dala ogrlico*. *Ogrlica* (psihološki osebek) *je bila pozneje spravljena pri hčerki*. *Pozneje smo ji* (psihološki osebek) *vdelali še napis*. Brez upoštevanja besedila in sobesedila pa bi bila pričakovana določitev: *Ogrlica* (slovnični osebek) *ji* (logični/smiselni osebek) *je všeč*. V besedilu (in mogoče z upoštevanjem še sobesedilnih elementov) pa je *ogrlica* lahko tudi psihološki osebek. Tako so v stavku lahko tri različne skladenjskopomenske vloge označene z istim osebkom ali z različnimi osebki ali s predmetom, npr. *Vojvodinja* (psihološki/slovnični/logični osebek) *je dala moji teti ta čajnik*, *Moja teta* (psihološki/slovnični osebek) *je dobila ta čajnik od vojvodinje* (predmet), *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je vojvodinja* (slovnični/logični osebek) *dala moji teti*, *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je moja teta* (slovnični osebek) *dobila od vojvodinje* (predmet).

1.2.1.1 Imenovalniške (osebkove) udeleženske vloge

Osebek kot imenovalniški sklon lahko označuje različne udeleženske vloge, ki glede na to ali so a) prvotne osebkeve udeleženske vloge ali b) drugotne osebkeve udeleženske vloge izražajo a) izhodiščne stavčne zgradbe ali b) pretvorjene/drugotne stavčne zgradbe. Prvotne osebkeve udeleženske vloge so vršilec/povzročitelj/pobudnik (V/Pv/Pb_d) ob glagolih tipa *spreminjati/zažigati/vzpodbujati* in nosilec dejanja/dogajanja/procesa/stanja (N_{d/dog/p/s}) ob glagolih kot *teči/dogajati se/spreminjati se/bivati* ipd. Drugotne osebkeve udeleženske vloge pa so prizadeto/prejemnik/sredstvo/rezultat pri dejanju (Pr/Pre/S/R) v pretvorjeni povedi, npr. iz izhodiščnega stavka *Anica (Vd) stavi vazo (Pr_d) na mizo v Vaza (Pr_d) je stavljena/se stavi na mizo* (tj. potrpnjenje *proti* stanju *Vaza (Ns) stoji na mizi*) in v *Vaza (Pr_d) je postavljena na mizi* (postanjenje).

Določenim udeleženskim vlogam in določenim določilom na izrazni ravni pa ustrezajo samo udeleženci z določenimi pomenskimi lastnostmi (DANEŠ 1987: 60, 61). Tako je npr. uporaba udeleženca s pomenskimi sestavinami živo⁺, človeško⁺ v orodniku nesmiselna v primerih kot *Pavel je zaprl okno : Okno se je zaprlo s Pavlom** (možna smiselna razlaga s *Pavlom* je, da je sovršilec dejanja – poleg še enega neizraženega vršilca). Primera *Veter je zaprl okno : Okno se je zaprlo z vetrom*, pa

kažeta, da pri naravnih pojavih lahko govorimo o nadomestnih vršilcih dejanja s pomenskimi sestavinami kot živo⁻, naravno⁺ (pravi povzročitelj ni izražen), zato je izražanje z orodnikom možno in izraža nekakšno naravno sredstvo dejanja. Sicer pa se s sklonsko uporabo (npr. imenovalnik ali orodnik) v okviru osebka jasno izrazi tudi vršilskostna hierarhija oz. stopnja vršilskosti¹⁰, npr. *Janez (Vd) je razbil okno : Kladivo (Sd) je razbilo okno* (pomenski prenos oz. metonimija) : *Janez (Vd) je razbil okno s kladivom (Sd)*.

Izražanju osebka z neimenovalniškimi določili (t. i. logični osebek) nasprotuje že utemeljitelj pomenskega sklona Ch. J. Fillmore, ki v skladu s tvorbeno-pretvorbena teorijo osebek opredeljuje samo v okvirih pomenske delitve osebkovih imenovalnikov.¹¹ Fillmorejevo osebko imenovalniško teorijo, v smislu osebka kot slovnično-pomenskega sklona, podpira tudi stavčnočlenska analiza, ki vršilce dejanja ali nosilce dejanja/stanja označuje kot imenovalniške osebe ali kot neimenovalniške predmete (kamor sodi tudi logični/smiselni osebek).

G. Helbig pa s stavčnočlenskega vidika z upoštevanjem slovničnih kategorij neži-vo in nečloveško razširi obseg osebkovih vlog od t. i. normalnega osebka na netradicionalne vsebine osebkovih vlog.¹²

¹⁰ V zvezi z razširjanjem območja vršilskosti se zlasti v angleški in ameriški jezikoslovni literaturi omenja t. i. ergativno razmerje (ergativ = osebek prehodnega glagola, tj. ergativne zgradbe so prehodne), ki je obenem tudi nekakšno vzročno-posledično in oziralno razmerje med pobudnikom/povzročiteljem dejanja (lahko je eden ali pa jih je več) in vršilcem/nosilcem dejanja. Torej se poleg vršilskosti 'to do' izpostavi tudi vzrok dejanja oz. pobudnika 'make to do' (o tem M. A. K. HALLIDAY 21994: 163–164, 169–172). Tako se navadno razmerje *Janez* (vršilec dejanja) *brca žogo* (predmet/cilj dejanja) lahko spremeni v *Marko* (pobudnik) *povzroča/spodbuja, da Janez* (vršilec) *brca žogo* (prizadeto). Z izpustom enega izmed delovalnikov znotraj vršilskosti se poruši vzročno-posledično razmerje, s tem pa se spremeni tudi pomen sporočila v *Marko brca žogo*.

¹¹ Ch. J. FILLMORE (1968: 6) deli osebke imenovalnike na a) nominative of personal agent, b) nominative of patient, c) nominative of beneficiary, č) nominative of affected person in na d) nominative of interested person, kar je v slovenščini imenovalnik vršilca dejanja (*Mož je brnil žogo*), imenovalnik prejemnika dejanja (*Mož je dobil udarec*), imenovalnik koristnika (*Mož je dobil darilo*), imenovalnik naklonjenega osebka (*Mož jo ljubi*) in imenovalnik obravnavanega osebka (*Mož ima črne lase*). Na Ch. J. Fillmore se je pri določanju 'pomenske valence' ruskega jezika opiral Ju. D. APRESJAN (21995: 25–26, 125–126), ko je po Fillmorejevem vzorcu globinskih sklonov izdelal devet osnovnih udeleženskih vlog za ruščino in petindvajset natančnejših različnih možnih tipov pomenske vezljivosti (glede na pomensko različne udeležence).

¹² Gl. G. Helbig, J. BUSCHA (1984: 560–562). Osebke možne (prvotne in drugotne) udeleženske vloge so: vršilec dejanja (*Mati pere*), vzrok dejanja (*Voda je spodkopala hišo*), nosilec dejanja (*Roža je odcvetela/Fant se je razvil*), nosilec stanja (*Peter ima vročino/Perilo je suho*), udeleženec (sopovzročitelj) dejanja ali stanja (*Mleko vre/Peter je poškodovan*), rezultat dejanja (*Hiša bo zdaj zgrajena*), naslovnik (*Učenci so dobili pomoč*), sredstvo dejanja (*Nož reže kruh*), mesto dejanja (*Zaboj je poln knjig*), nosilec telesnih procesov (*Prst mi krvavi*), nosilec duševnih procesov (*Igralec se jezi zaradi poraza*), udeleženec (sopovzročitelj) duševnih procesov (*Neurje je prestrašilo otroka*), nosilec razsodbe/spoznanja (*Voznik je ocenil položaj*), udeleženec razsodbe/spoznanja (*Ta problematika je za znanstvenika nova*), nosilec zaznave/opazanja (*Mati opazuje otroka*), udeleženec zaznav/opazanja (*Njegov klic na pomoč je bil sprejet*), nosilec (priredni/podredni) razmerij (*Sekcija ima dva oddelka/Dva oddelka spadata v to sekcijo*), označevalec obstajanja/navzočnosti (*Včeraj se je pripetilo hudo neurje*), nameščeni udeleženec (*Knjige so na polici*).

Sistemsko bolj dodelana glede na vrstnost delovanja in sorazmerno nova, prilagojena računalniškimi zmožnostim obdelave, je novejša delitev osebkovih udeleženskih vlog v slovaškem jeziku¹³.

1.2.1.1.1 Besedilno določanje osebkov z upoštevanjem členitve po aktualnosti¹⁴ presega meje leve vezljivosti. Težave pri določanju osebkov se najbolj jasno odkrivajo v BITI-stavkih (KUNST GNAMUŠ 1989/90). Pri nas je bilo ugotovljeno, da v takšnih primerih vlogo osebkov pripišemo tisti besedi, ki v nezaznamovanem besednem redu zaseda vlogo izhodišča. Drugo merilo pa je pomenski dejavnik, ki vlogo osebkov prisoja besedi s pomensko lastnostjo 'konkretno' (proti besedam z abstraktnjšimi pomeni), npr. v *Ta knjiga je resnica* je osebek *ta knjiga*; to ustreza tudi vlogi absolutiva. Tudi v angleščini je močna težnja zlitih izhodišč z osebkom (HALLIDAY 1994: 117), sicer pa je osebek oznaka vsebine (Token, H. 129), obvezno povedkovo določilo pa ovrednotenje (Value, H. 129), tako da veljajo ustaljena razmerja osebek : povedkovo določilo, določano : določujoče, oznaka vsebine : ovrednotenje, npr. *Janez* (osebek = določana vsebina)

¹³ E. PÁLEŠ (1990) ločuje »agens« (živega povzročitelja in vršilca dejanja, npr. *Sosed je kupil avto, Voznik vozi avto*), za neciljno delovanje ima »elementiv« (neživi prapovzročitelj dejanja oz. naravna sila, npr. *Veter je razbil okno, Reka je očistila korito*), za povratno dejanje ima »processor« (svojo dejavnost usmerja nase *Kmet kosi (travo)*), »produktor« (živi ali neživi proizvajalec ostaja nespremenjen in njegovo dejanje ne prizadeva nobenega predmeta, npr. *Sonce sveti, Oče kriči*, včasih je nosilec lastnosti, npr. *Rože dišijo*), »statual« (nosilec fizičnega ali psihičnega stanja, npr. *Micka je zardela, Grad je opustošen*; v vlogi osebkov v govornih procesih avtor ločuje »editor« (govorca oz. tvorca govornega ali pisnega izdelka), v procesih zaznavanja »perceptor« (npr. *Dekle je zavonjalo duh rože*, v procesih spoznavanja »kognizant« (npr. *Faust se je zamislil nad življenjem*), v čutnih ali čustvenih procesih »afektor« (živi preživljalec, npr. *Deček se je prestrašil psa*), v procesih pripisovanja lastnosti »atributant« (npr. *Zemlja je okrogla*), v procesih istovetnosti »identifikant« (npr. *Janez je postal vodja*).

¹⁴ Z večjim poudarjanjem in upoštevanjem členitve po aktualnosti pa se logičnemu osebkov in slovničnemu osebkov dodaja še psihološki osebek (nanj opozarja M. A. K. HALLIDAY (1970), v ruski vezljivostni teoriji pa je označen kot psevdosubjekt, gl. I. B. Levontina (1996: 49)). V primerjavi s prvima dvema je besedilna prvina in hkrati tudi eden izmed nosilnih elementov sporočila – je del sporočilnega jedra ali izhodišča. Določitve osebkov s stališča besedilne teorije oz. teorije govora pa so drugačne. Po Hallidayu (1994: 30, 44, 72, 80, 93, 163–174, 285–286) npr. *Mati* (slovnični osebek) *mi* (logični osebek) *je dala ogrlico*. *Ogrlica* (psihološki osebek) *je bila pozneje spravljena pri hčerki*. *Pozneje smo ji* (psihološki osebek) *vdelali še napis*. Brez upoštevanja besedila in sobesedila pa bi bila pričakovana določitev: *Ogrlica* (slovnični osebek) *ji* (logični/smiselni osebek) *je všeč*, besedilno (in mogoče z upoštevanjem še sobesedilnih elementov) pa je *ogrlica* lahko tudi psihološki osebek.

Tako stavčnočlenska oznaka osebek označuje tri krovne osebkove vloge na različnih jezikovnih ravneh – v sporočilu se kot besedilna/kontekstna sestavina pojavlja t. i. psihološki osebek, ki je glede na govorečo zavest tudi nezaznamovano izhodišče sporočila oz. tema; slovnični osebek vzpostavlja prisojevalno razmerje tudi z nečloveškim ali z neživim vršilec ali nosilec dejanja; t. i. tipični/navadni osebek v imenovalniku pa označuje človeškega vršilca dejanja. Neimenovalniški logični/smiselni vršilec dejanja je površinskoizrazno predmet. V stavku so lahko vse te tri pomenske vloge označene z istim osebkom ali z različnimi osebkovi ali s predmetom, npr. *Vojvodinja* (psihološki/slovnični/logični osebek) *je dala moji teti ta čajnik*, *Moja teta* (psihološki/slovnični osebek) *je dobila ta čajnik od vojvodinje* (predmet), *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je vojvodinja* (slovnični/logični osebek) *dala moji teti*, *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je moja teta* (slovnični osebek) *dobila od vojvodinje* (predmet). Glede na razporeditev osebkovih pomenskih vlog K. F. SUNDÉN (1916) ločuje še logične in nelogične predikacije. Kot lastnost nelogičnih predikacij, ki so izpeljane iz logične predikacije z isto pomensko zgradbo, navaja nesovpad logičnega in slovničnega osebkov. Tako, da je pomembna logična vrednost slovničnega osebkov in predhodni (neizpeljani) logični predikaciji (gl. primere zgoraj).

je *eden izmed najbogatejših ljudi* (povedkovo določilo = določujoča vrednost), kjer je istovetnost izražena v smeri ovrednotenja vloge, nasproti *Najbogatejši* (določano povedkovo določilo) je *Janez* (določujoči osebek), kjer je istovetnost izražena v smeri oblikovanja vsebine. Poleg tega pa se pokaže, da je določujoče v povedi vedno tudi pomensko poudarjeno, ki lahko uvaja tudi zaznamovani besedni red.

1.2.1.2 Orodniško vezljivo določilo

Z vidika neimenovalniškega delujočega udeleženca lahko sklepamo na možno ergativno rabo orodnika. Za osnovni in izhodiščni pomen orodnika je označen spremstveni pomen in hkrati neke vrste pasivna tvornost (kot antitpnik?).¹⁵

Z vidika stavčnočlenskosti orodnik izpostavlja najtežje določljivo razmerje med (predložnim) predmetom in prislovnim določilom/dopolnilom načina, kar se lahko razrešuje z udeleženskimi vlogami in njihovimi razmerji.¹⁶ Isti orodniški udeleženec

¹⁵ F. KOPEČNÝ (1973: 246–249) orodniški spremstveni pomen označuje tudi s slovenskimi zgledi kot *Kdor se z volkovi pajdaši, mora z njimi tuliti; potovati s kom, s praznimi rokami priti*. V okviru spremstvenega pomena izpostavi predvsem izražanje vsebine, npr. *hrnec s vodo* ('lonec z vodo'), *lopata s držadlem* ('lopata z ročajem'), *bogat z žitom*, in izražanje načina, ki je predstavljeno predvsem s pojmovnimi samostalniki in s telesnimi deli, npr. za slovenščino *s strahom pogledati kam, s praznimi rokami priti*. V tesno povezanost s spremstvenim pomenom postavi tudi izražanje sredstva in orodja, kjer so tudi samostalniki s pomeni telesnih delov, npr. *s palicami biti, s kolom udariti koga, igrati se s puško*: *Konj se brani s krepko nogo*. Pri nas A. BAJEC (1959: 107–109) v zvezi z uporabo predloga oz. predložnega glagolskega morfema *z/s* ugotavlja, da je tudi za slovanske jezike prvotna uporaba »s sociativnim intrumentalom, ki pomeni skupnost, združenje.« In še pomembna pripomba pri stavčnočlenski uporabi predložnega orodnika (Oz/s), da je vsako sredstvo nekakšna spremljajoča okoliščina in zato »se ni čuditi, da je poleg golega orodnika (instrumentala) jel nastopati v takih primerih s + družilnik (sociativ).« Čeprav je opozorjeno na ločevanje med družilnikom (*tepsti se s fanti*) in orodnikom (*tepsti se s cepci*), pa niso obravnavane stavčnočlenske razlike predložnih samostalnih zvez med *Z njim so dobili mogočnega zaveznika* (=> s kom? – z njim), *Vozniki se že peljejo z balo* (=> s čim? – z balo): *Prišel je s praznimi rokami* (=> kako? – s praznimi rokami), *Z veseljem vam ustrezem* (=> kako?). Skladenjskopomensko ovrednotenje orodnika v slovenščini, tudi s tvorbo-pretvorbne vidika, pa dobimo z deli A. Vidovič Muha (1984, 1988, 2000).

¹⁶ V drugi polovici sedemdesetih let v okviru vezljivosti v sodobni poljščini npr. D. BUTTLER (1976: 163–186) pri orodniku v skladenjski vlogi predmeta (narzędnik w funkcji dopełnienia) z vidika glagolskega pomena govori o bližjem dopolnilu (dopełnienie bliższy) – tj. o obveznem določilu. Za orodnik v skladenjski vlogi prislovnega določila (narzędnik w funkcji okolicznikowej) pa z vidika glagolskega pomena govori o okoliščinskih pomenskih razmerjih (określone znaczenie relacyjnej) in o slabi vezavi (slaba rekcja). V poglavju o predložnih zvezah – *V. Konstrukcje przyimkowe (187–215)* v primerih predložnega glagolskega morfema ali (predložnega) predmeta govori o 'predložni vezavi glagola' (reakcja przyimkowa czasowników), pri predložnih prislovnih določilih pa o okoliščinski vezljivosti (określona walencja). Orodnik kot (predložno)sklonsko določilo, ki označuje prehodni tip med vezljivostnimi in nevezljivostnimi stavčnimi členi, natančneje in primerjalno uporabno tudi za slovenščino obravnava *Mluvnice češtiny – Skladba 3* (1987: 190–192). J. ORLOVSKÝ (1965: 372) zagovarja pravilo, da če je orodnik zamenljiv s tožilnikom, ima skladenjsko vlogo (predložnega) predmeta. Če pa orodnik ni zamenljiv s tožilnikom, ima skladenjsko vlogo prislovnega določila, npr. *šúhat' nohami – šúhat' nohy* => (predložni) predmet. V slovenščini v pomenu 'drgniti' ali 'drsati' to ne gre, ker sta orodnik in tožilnik pomenskorazločevalna. Podobno še *krútit' hlavou – krútit' hlavu* (v slovenščini se v pomenih 'vrteti, sukati, obračati' uporablja tožilnik, npr. *vrteti glavo*).

J. DULAR (1982: 191) po J. Oravcu navaja pogoje: a) Orodnik izraža prizadeti predmet pri glagolih številnih pomenskih skupin (npr. glagoli, ki vežejo telesne dele (*vrteti z očmi/z glavo*), glagoli, ki se vežejo samostalniki, kot npr. *ravnati s strojem*; b) Orodnik izraža vsebinski predmet pri glagolih tipa *ukvarjati*

lahko glede na glagolski pomen prevzame vlogo snovi ali sredstva ali prizadetega z dejanjem ali spremstvenega delujočega udeleženca, npr. *polniti kad z vodo* (snov) : *umiti kad z vodo* (sredstvo), *obmetavati ograjo s kamenjem* (sredstvo/prizadeto), *polniti kad in obmetavati ograjo s sosedovim fantom* (spremstvo).

Zadrege pri stavčnočlenskih opredelitvah izraža tudi oznaka prislovno določilo orodja/sredstva (OREŠNIK 1994: 42).¹⁷

Razlika med sredstvom dejanja (Sd) in orodjem dejanja (Od) je ta, da sredstvo (Sd) kot neke vrste delujoči udeleženec pri dejanju spreminja tudi svoje lastnosti oz. za uresničitev določenega dejanja lahko prispeva del sebe, orodje (Od) pa tudi po koncu dejanja ostaja nespremenjeno. Sredstvo in orodje dejanja imata kot določili tudi z vidika strukturoskladenjske hierarhije različni oblikoslovnoskladenjski vlogi (prim. APRESJAN 1995: 128), npr. *šivati hlače s črno nitjo na šivalnem stroju* ali kar *šivati hlače s šivalnim strojem* ali *šivati hlače s črno nitjo* ipd.¹⁸ Ko pa ima glagolski pomen že vsa svoja bistvena udeleženska mesta kot so vršilec dejanja, prejemnik in prizadeto z dejanjem površinskoizrazno zasedena z orodniki, npr. *S sosedi* (družilnik) *so založili klet* (prejemnik) *s premogom* (prizadeto) *z lopato* (okolščina), sta sredstvo ali orodje lahko samó okoliščinski dopolnili.

Orodnik kot sredstveni predmet ali kot prislovno določilo orodja pretvorbno določata E. V. PADUČEVA in R. I. ROZINA (1993). Avtorici ugotavljata, da orodnik izraža sredstvo, ko ostaja poved smiselna tudi po površinskoizrazni pretvorbi orodnika v imenovalnik (orodnik > imenovalnik), npr. *Dokumente je spel s sponko* > *Sponka spaja dokumente*; če pa orodnik izraža orodje, poved po površinskoizrazni pretvorbi orodnik > imenovalnik ni več smiselna, npr. *Dokumente je spel s spenjačem* > **Spenjač spaja dokumente*. Sicer so pretvorbe iz orodnika v imenovalnik ali tožilnik eno bistvenih meril za ločevanje med predmetnim in prislovnodoločilnim orodnikom (verjetno tudi pod vplivom Padučeve navaja tudi D. Buttler (1976: 163–186)).

V primerih kot *Ona je zagrnila okno z zaveso* : *Zavesa zagrinja okno* zaradi zmanjšanja števila skladenjskih udeležencev po pretvorbi udeleženec *zavesa* združuje udeleženski vlogi vršilca in sredstva dejanja (Vd ∩ Sd). Je potemtakem sredstvo dejanja vsak leksem, ki lahko sprejme tudi vlogo vršilca dejanja? Po zgornjih primerih bi lahko odgovorili pritrdilno.

Udeležensko hierarhijo oz. hierarhijo udeleženskih vlog v stavčni povedi potrjuje tudi Fillmorova teorija o globinskih sklonih in sklonskih razmerjih,¹⁹ ko npr.

se s tihotapstvom, obirati se z odhodom ipd.; c) Orodnik izraža razmerni predmet pri glagolih, ki izražajo solidarnost ali podobnost, npr. *potrpeti z ljudmi, primerjati se s sorodnico* ipd.

¹⁷ Za **sredstvo** in **orodje** dejanja SSKJ v pomenskih razlagah uporablja tipski oznaki **naprava** (za večje, sestavljeno) in **praprava** (v ožjem pomenu tudi: orodje; za manjše, enostavnejše). Izraz **sredstvo** je nadpomenska za **napravo** in **prapravo** (ki vključuje tudi orodje in je namenjena za določeno delo). Tipski oznaki **orodje** in **stroj** sta v primerjavi z zgornjimi pomensko ožji, ker natančneje označujeta namenskost za določeno delo.

¹⁸ Tudi za slovenščino zanimivo razpravljanje o orodniku po zgledu Fillmora je v članku Barbare Hall Partee *On the Requirement that Transformations preserve Meaning – Pogoji, da pretvorbe ohranjajo pomen* v zborniku razprav Ch. J. Fillmora in D. T. Langendoena (1971: 21). Ch. J. FILLMORE (1968: 24–25) med opisom globinskih sklonov označi orodnik (instrumental (I)) kot sklon, ki izraža neživo silo ali predmet, ki je vključen v dejanje oz. ga določa glagolski pomen.

¹⁹ O tem Ch. J. FILLMORE (1968: 22); pri nas pa s prenašanjem te teorije tudi O. Kunst Gnamuš (1981: 30, 121.).

osebek enkrat izraža vršilca dejanja (a), drugič pa orodje dejanja (b). V primeru, ko sta v povedi obe udeleženski vlogi, pa je osebek vršilec dejanja (c): a) *John broke the window* ('Ivan je razbil okno') : b) *A hammer broke the window* ('Kladivo je razbilo okno') se združuje v c) *John broke the window with the hammer* ('Ivan je razbil okno s kladivom'). Hierarhija udeleženskih vlog pa se odraža tudi strukturnoskladenjsko, ker ju ni mogoče povezati v priredno zloženi osebek tipa **John and hammer broke the window* ('Ivan in kladivo sta razbila okno').

Pretvorbe tudi pokažejo, da je vloga sredstva dejanja (Sd) neposredno povezana z dejanjem (De), tako da sredstvo učinkuje na predmet, ne da bi pri tem moralo postati orodje. Sredstvo dejanja (Sd) (nasproti orodju delovanja (Od)) je namreč lahko samodelovalno, zato lahko nadomešča vršilca dejanja (Vd)²⁰; orodje dejanja (Od) pa je samo posrednik med vršilcem dejanja (Vd) in predmetom dejanja (Pd), zato ne more nadomeščati vršilca dejanja (Vd).

Razmerja med vršilcem dejanja (Vd) ali družilnikom (Dd) in orodjem (Od) so izražena v zgledih kot *Se je odpeljal/je kopal / s prijateljem / s psom / z lopato* ('On in prijatelj/pes sta se odpeljala' / 'On in prijatelj sta kopala, tako da sta zarila lopati' (možna pretvorba iz orodnika v imenovalnik izraža vršilca dejanja ali družilnika). Medtem ko je primer **Lopata je kopala* dokaz, da *lopata* z udeležensko vlogo orodja (Od) zahteva tudi vršilca dejanja (PAULINY 1943). Uporabljene besede *prijatelj* (Vd/Dd), *pes* (Dd) in *lopata* (Od) so samostalniška določila, stavčnočlensko pa predmeti.

1.2.1.2.1 Ob polnopomenskih glagolih ravnanja/upravljanja s pomenskima stavinama 'premikanja' in 'sonahajanja/sopojavljanja' ima orodnik skladiščno vlogo predmeta (s čim), če je glagolski pomen neposredno povezan s pomenom udeleženca. Med prvotnim glagolom in udeležencem torej ne sme biti še dodanega vmesnega premostitvenega glagola, npr. *Preti s sekiro* > v pomenu 'pretiti s telesno poškodbo' (*sekira* je tu s stališča glagolskega pomena, ki je ergtaivni, vsebinski predmet in potenciali absolutiv, zato je lahko izražena tudi v imenovalniku *Preti mu sekira* v prenesenem pomenu 'Preti mu telesna poškodba'). Nasprotje je primer *Preti s sekiro* s premostitvenim glagolom *udariti z/s* v pomenu 'Preti, da ga bo udaril s sekiro' (*sekira* je tu s stališča glagolskega pomena orodje dejanja (Od), zato pretvorba iz orodnika v imenovalnik na površinskoizrazni ravnini ni smiselna **Preti mu sekira* (*sekira* = 'orodje')). *Pretiti* je tu šele v posrednem odnosu s *sekiro*, zato je v tem primeru s *sekiro* neobveznovozljivo prislovno določilo načina (kako?).

1.2.1.2.2 Ob procesnih in dogodkovnih glagolih premikanja²¹ lahko trdimo, da pomen prevoznega sredstva navadno združuje sredstvo in mesto dejanja (Sd ∩ Md), npr. *peljati se z avtobusom* (JU. D. APRESJAN ²1995: 128, 140). Prvotno *orodniško sred-*

²⁰ Strukturnoskladenjsko oz. površinskoizrazno ločevanje orodnikov z udeležensko vlogo sredstva dejanja (Sd), orodja dejanja (Od) in vršilca dejanja (Vd) je v angleščini razlikovalno izraženo, prim. R. Quirk idr., *A Comprehensive Grammar of the English Language* (201994: 559).

²¹ Takšno delitev glagolov premikanja povzemam po F. DANEŠU (1987: 88–119), v poglavju *Vzorce se slovesy pohybu*.

stvo dejanja zaradi lastne aktivnosti oz. izvornosti dejanja lahko po metonimični/metaforični pretvorbi nastopa tudi v vlogi osebk. Navadno je to tehnični pripomoček, stroj ali naravna sila, še najbolj navadno pa je prevozno sredstvo, npr. *Pripeljal se je z avtobusom, Avtobus ga je pripeljal* (PÁLEŠ 1990: 35). Ta pretvorbna zmožnost nastopati v osebkovi vlogi sredstvo dejanja, vsaj pogojno, uvršča v vezljivostno polje glagolov premikanja.

1.2.1.3 T. i. sestavljeni udeleženci z vidika razmerja udeleženec : udeleženska vloga

Načeloma vsak udeleženec vsakič nastopa v eni udeleženski vlogi in je izražen z enim določilom. Posebnost so t. i. sestavljeni udeleženci, ki se pomensko in strukturnoskladenjsko lahko razdelijo v dve- ali več udeleženskih vlog in so posledično tudi izraženi z dvema določiloma ali več določili, npr. en udeleženec (kot delujoča celota) v dveh udeleženskih vlogah (s poudarjanjem posameznega telesnega dela) v *Udarilo (mu) je na ledvice* (dvovezljivo) nasproti *Po navadi udari na ledvice* (enovezljivo); ko je sestavljeni udeleženec delujoče bitje, npr. človek, so deli telesa lahko v vlogi obveznodružljivih modifikatorskih dopolnil, npr. enovezljivo *Dela /z rokami = obvezno dopolnilo/* (nasproti dvovezljivemu *Boli ga roka* ali trovezljivemu *Udaril ga je v ramo*) ipd. V. Kalenić (1970: 121) primere kot *Streljao me je bijesnim očima* označuje kot vzorčne zglede orodnika s kategorijo živosti²². T. i. sestavljeni udeleženci so tako lahko vezljivostna kot posledično tudi obveznodružljivostna posebnost, ko navadno zaradi njihove visoke stopnje vršilskosti en sestavni del udeleženca prevzame vodilno udeležensko vlogo vršilca/nosilca dejanja, drugi sestavni del udeleženca pa je v vlogi obveznodružljive okoliščine načina dejanja /ki je tu označena v poševnih oklepajih/, npr. *Božal ga je /z očmi/* (kako? => *z očmi*) – v teh primerih možna pretvorba *Njegove oči so ga božale* samo še potrjuje del telesa oz. organ kot delujoči del osebk, zato v takšnih primerih govorimo o osebkovi vezljivosti, ki vključuje 'osebo' in 'vršilskost' (nasproti *predmetni* vezljivosti, ki vključuje 'predmet' in 'udeleženosť'; po APRESJANU ²1995: 129, 165, sub"jektnejaja valentnost in ob"jektnejaja valentnost'²²). Tovrstna sestavljena oz. izrazno razširjena vršilskost daje prostor tudi ergativnemu načinu izražanja delujočega.²³ Pri sestavljenem udeležencu, tj. pri udeležencu z več udeleženskimi vlogami hkrati, lahko govorimo o ergativni zgradbi delujočega udeleženca v smislu *Oči me skelijo – Skeli me v očeh – imam skeleče oči*.

²² F. DANEŠ (1987: 89 >) pravi, da se povedki z isto pomensko formulo povedja (SF – sémantická formule) razlikujejo glede na t. i. **izbirne/selektivne pomenske težnje udeležencev** (selektivni sémantické tendence participantů).

²³ Pri nas se odklanja teza, da bi predvsem udeleženska vloga orodja imela tudi stavnočlensko vlogo osebk, npr. **Roka je premaknila žogo* (< Janez je žogo premaknil z roko). Celo v nevsakdanjih metonimičnih rabah osebk se namreč udeleženska vloga orodja (in tudi sredstva) umika v prislovno določilo orodja (ali sredstva), ki je najprimernejši nosilec domnevne vloge orodja ali sredstva, npr. **Roka/Janez je premaknil žogo z mezincom* (OREŠNIK 1992: 14, 24).

2 Diateznost in ergativnost

Diateznost potrjuje možne prestopne iz ergativne zgradbe v imenovalniško-tožilniško stavčno zgradbo in obratno.

Logični osebek in ergativ

Z že omenjeno tezo, da je logični oz. smiselni osebek res pravi osebek (Toporišič²⁴ 2000: 608), se opredeljuje osebek zlasti kot pomenski oz. globinski sklon in se hkrati podpira neimenovalniško izražanje pomena osebkov oz. vršilca ali nosilca dejanja/stanja/procesa, npr. *Boli me oko : V oko mi je padla smet* (< Smet je v mojem očesu / Moje oko ima smet)

Potencialne ergativne zgradbe v slovenščini

Ergativnost je v možnosti nezaznamovane rabe povedi kot *Nihajoče veje so razbile okno – Okno se je razbilo zaradi nihajočih vej*. V ergativni zgradbi gre za slovnico potrjeno širjenje metonimičnega pomena nosilca oz. prizadetega z dejanjem, kar je najbolj nazorno izrazno predstavljeno v primerih sestavljenih udeležencev in z diateznimi zmožnostmi v slovenščini.

Diatezne zmožnosti v slovenščini

Pri povedju in udeležencih nastopa diateznost sopojavno, tj. tako v povedku kot pri osebkju in predmetu. Širokopomenskost glagolov omogoča sopomenske povedi z različno stavčnoočlenskostjo:²⁴

Glava ga boli. : V glavi ga boli. : V glavi ima bolečine. : Ima glavobole.

Prsa ga bolijo. : Boli ga v prsih. : Ima bolečine v prsih.

Pričeska ji odlično drži na temenu. : Njena pričeska odlično drži na temenu.

Levo roko komaj giblje. : Z levo roko komaj giblje. : Leva roka se mu komaj giblje.

Zavija oči. : Zavija z očmi.

V očeh se ji je vžgalo upanje. : V njenih očeh se je vžgalo upanje.

V njem se kuha jeza. : Kuha jezo, V srcu se mu je kuhala jeza. : Kuhal je srčno jezo.

Zemlja votlo bobni pod koraki. : V zemlji je votlo bobnelo pod koraki.

Začel se je tajati. : Srce se mu taja. : Pri srcu se mu je tajalo. : V srcu se je tajal.

Družina vzdržuje ustaljeni red. : V družini so vzdržali ustaljeni red. : V družini se je vzdržalo ustaljeni red.

On se ujema z njo. : On in ona se ujemata.

²⁴ Navajani zgledi so izkazani v obeh slovenskih korpusih, to sta *Korpus Nova beseda*: http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html (pregledano februarja 2011) in *Korpus slovenskega jezika FidaPLUS*: <http://www.fidaplus.net> (pregledano novembra 2011).

On in znanec sta obračunala. : Z znancem sta obračunala. : Obračunal je z znancem.
Zadržal se je pri njem. : Zadržal se je z njim. : Z njim sta se zadržala.
Razred drži v strogem redu. : Razred drži s strogim redom. : V razredu drži strogi red.
Svojega znanca je držal v spoštljivi razdalji. : Z znancem je bil v spoštljivi razdalji. : Z znancem sta bila na spoštljivi razdalji.
Obrnil mu je hrbet. : Obrnil se je s hrbtom proti njemu.
Ne more ganiti nog. : Ne more se ganiti z nogami.
Hrbet in noge ga zebejo. : V hrbet in noge ga zebe.
Duši ga v grlu. : Duši se v grlu.
Križ ga preveč daje. : V križu ga daje. : Daje se s križem.
Nož mu je spodletel. : Spodletelo mu je z nožem.

Po zgornjih primerih lahko sklepamo, da lahko imajo ergativno zgradbo z delujočim neimenovalniškim sklonom (ergativom) tudi indoevropski jeziki, odraža pa se v diateznih zmožnostih posameznega jezika.

Za sklep

Ergativnost lahko zasledimo tudi v indoevropskih jezikih in posledično tudi v slovenščini. V indoevropskih jezikih je namreč izkazana zlasti zmožnost ergativne stavčne zgradbe, ki se izrazno kaže tudi v diateznih zmožnostih slovenščine.

Absolutiv kot prizadeto z dejanjem nastopa v osebkovi imenovalniški vlogi, ergativ kot neimenovalniški in netožilniški delujoči sklon omogoča različne stopnje vršilskosti oz. tudi t. i. razširjeno vršilskost v smislu soobstoja povzročitelja, vršilca in nosilca dejanja, npr. *Tone sili Janeza delati z že polnoletnimi otroki*. Ergativnost oz. ergativna skladnja je lahko tudi v izražanju t. i. sestavljenega udeleženca v več različnih udeleženskih vlogah hkrati, npr. prizadeto z dejanjem in cilj dejanja v *Zadeli so ga v ramo*. Običajna neimenovalniškost in netožilniškost ergativnega sklona vodi k raziskovanju zlasti skladijskega pomena orodnika, ki je lahko sinteza sredstva, vršilca oz. nosilca dejanja in prizadetosti z dejanjem, npr. *Informativno jih oskrbuje in vzdržuje s sodobno računalniško opremo – Sodobna računalniška oprema jih informativno oskrbuje in vzdržuje*.

VIRI IN LITERATURA

- Jurij D. APRESJAN, ²1995: *Leksičeskaja semantika*. Vostočnaja literatura RAN. 2. popravljena in dopolnjena izdaja. Moskva.
- Anton BAJEC, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika IV: Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU.
- Anton BAJEC, Rudolf KOLARIČ, Mirko RUPEL, Jakob ŠOLAR, ⁴1973: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- Douglas BIBER idr., ³2000: *Longman grammar of Spoken and writtwn English*. Edinburgh Gate: Perason Education Limited.

- Anton BREZNIK, ⁴1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. 4. pomnožena izd. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Danutta BUTTLER, 1976: *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Nani ČANIŠVILI, 1981: *Padež i glagol'nye kategorii v gruzinskom predloženi*. Moskva: Nauka.
- František DANEŠ idr., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- Janez DULAR, 1982: *Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku (20. stoletja)*. Doktorska disertacija. Ljubljana. 1–259.
- Charles John FILLMORE, 1968: The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory*. Urednika E. Bach in R. T. Harms. USA.
- Charles John FILLMORE, D. T. LANGENDOEN, 1971: *Studies in Linguistic Semantics*. New York.
- Marija GOLDEN, ²2001: *O jeziku in jezikoslovju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Miroslav GREPL idr., 1987: *Mluvnice češtiny (3 – Skladba)*. Praha: Academia.
- Michel A. K. HALLIDAY, 1970: Language Structure and Language Function. *New Horizons in Linguistics I*. New York. 158–165.
- Michel A. K. HALLIDAY, ²1994: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Gerhard HELBIG, J. BUSCHA, 1984: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie. 137, 352–398, 535–564.
- Vasilij S. HRAKOVSKIJ, V. S. idr., 1985: *Tipologija konstrukcij s predikatnymi aktantami*. Leningrad: Nauka.
- Miro KAČIČ, 1996: Ergativnost i hrvatski jezik. *Suvremena lingvistika* 41/42. 285–300.
- Vatroslav KALENIČ, 1970: Raba sklonov v slovenščini in srbohrvaščini. *Slavistična revija* XVIII/1–2. 107–128.
- František KOPEČNÝ, 1973: *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- Jan KOŘENSKÝ, 1984: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- Korpus Nova beseda*: http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html. (Pregledano februarja 2011.)
- Korpus slovenskega jezika FidaPLUS*: <http://www.fidaplus.net>. (Pregledano novembra 2011.)
- Olga KUNST GNAMUŠ, 1981: *Pomenska sestava povedi*. Ljubljana.
- Ivana B. LEVONTINA, 1996: Celeobraznost' bez celi. *Voprosy jazykoznanija* XLV/1. 42–57.

- Frančiška LIPOVŠEK, 2007: O zgradbah eksogene svojilnosti. *Jezik in slovstvo* 52/1. 17–27.
- Franciskus Radivoj MIKUŠ, 1945: *Što je u stvari rečenica?* Fragment iz teorije jezika i mišljenja. Ljubljana: U vlastitoj nakladi.
- Janez OREŠNIK, 1992: *Udeleženske vloge v slovenščini*. Ljubljana: SAZU.
- Jan ORLOVSKÝ, ²1965: *Slovenská syntax*. Bratislava: Obzor.
- Elena V. PADUČEVA, R. I. ROZINA, 1993: Semantičeskij klass glagolov polnogo ohvata: tolkovanje i leksiko-sintaksičeskie svojstva. *Voprosy jazykoznanija* XLII/6. 5–16.
- Emil PÁLEŠ, 1990: Sémantické roly slovenských slovies. *Jazykovedný časopis* XLI/1. Diskusie. 30–48.
- Helen B. PARTEE, 1971: On the Requirement that Transformations preserve Meaning. *Studies in Linguistic Semantics*. New York. 1–21.
- Emil PAULINY, 1943: Štruktúra slovenského slovesa (Štúdia lexikálno-syntaktická). *Spisy Slovenskej akademie vied a umení* 2. Bratislava.
- Irena POGAČNIK OREL, 1993: *Predložni sistem v razvoju slovenskega knjižnega jezika od 16. do 19. stoletja*: disertacija. Ljubljana.
- Marko POPOVIĆ, 1990: Apsolutiv, ergativ, apsolutivni padeži. *Književnost i jezik* XXXVII/3. 266–268.
- Ronald QUIRK idr., ²⁷1993: *A University Grammar of English*. Hong Kong.
- Ronald QUIRK idr., ²⁰1994: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. New York.
- Dimka SAAVEDRA, 2009: Deagentivnost sintaktičkih konstrukcija u hrvatskome jeziku. *Suvremena lingvistika* 67. 69–85.
- H. J. SASSE, 1978: Subjekt und ergativ: Zur pragmatischen grundlage primärer grammatischer reaktionen. *Folia Linguistica* XII/3–4. 219–252.
- Jože TOPORIŠIČ, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1984: Nova slovenska skladnja J. Toporišiča. *SR* XXXII/2. 142–155.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1988: *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zloženk*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Partizanska knjiga.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje (SLP)*. Govorica slovarja. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Jasna VINCE, 2008: Uzmak genitiva izravnoga objekta. *Slovo* 56–57. 615–626.
- Miroslav VONDRÁČEK, 2006: Možnosti a meze přisuzování aneb *Bolí mě v zádech, bude pršet. Možnosti a meze české gramatiky*. Ur. František Štícha. Praha: Academia. 195–207.

SUMMARY

As ergativity can be found in Indo-European languages, it can be, too, found in Slovene. In particular, Indo-European languages exhibit the possibility of ergative syntactic structure, which is also shown in the diathetic possibilities of Slovene.

The absolutive as the affected by the action appears in the nominative function, ergative as a non-nominative and non-accusative agent case allows various degrees of agency, e.i., also the so-called expanded agency in a sense of coexistence of the cause, agent, and patient of the verbal action, e.g., *Tone sili Janeza delati z že polnoletnimi otroki* 'Tone is forcing Janez to work with children who have reached the age of majority.' Ergativity or ergative syntax can also be in the expression of the so-called complex participant in several different participatory roles at the same time, e.g., affected by the action and target of the action in *Zadeli so ga v ramo* 'They hit/shot him in a shoulder'. The usual non-nominative and non-accusative nature of the ergative case leads us to examine the syntactic meaning of the instrumental, which can be a synthesis of the means, agent, and patient of the verbal action, e.g., *Informativno jih oskrbuje in vzdržuje s sodobno računalniško opremo* 'S/he takes care of their informative needs with modern computer equipment' – *Sodobna računalniška oprema jih informativno oskrbuje in vzdržuje*. 'Modern computer equipment takes care of their informative needs.'